

Tasavvufî Düşüncede Cennet ve Cehennem Telakkisi: Yûnus Emre ve Kemal Ümmî Örneği

*The Perception of Heaven and Hell in Mystic Thought:
Example of Yûnus Emre and Kemâl Ümmî*

Doç. Dr.

Adem ÇATAK

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University Faculty of Theology of Basic Islamic Sciences, Department of Sufism
ademcatak@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4443-667X>

ROR ID: <https://ror.org/019jds967>

Dr. Öğr. Üyesi

Ahmet VURAL

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı
Niğde Ömer Halisdemir University Faculty of Islamic Sciences of Basic Islamic Sciences, Department of Sufism
ahmetvural.tasavvuf@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3378-496X>

ROR ID: <https://ror.org/03ejnre35>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 25 Ekim/26 October 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 19 Aralık/18 December 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/31 December 2022

Yayın Dönemi / Publication Period: Aralık/December

DOI: 10.46231/sufiyye.1194588

Etik Beyan

Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Adem ÇATAK/Ahmet VURAL).

Lisans Bilgisi

Licence Information:

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicariTüretilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

İntihal

Plagiarism:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/ This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Yayıncı

Publisher:

Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği/
Kalem Education Culture Academy
Association

Atıf / Cite as

Çatak, Adem – Vural, Ahmet. "Tasavvufî Düşüncede Cennet ve Cehennem Telakkisi: Yûnus Emre ve Kemal Ümmî Örneği". *Sufiyye* 13 (Aralık 2022), 117-144.

Öz

Tasavvuf düşünce tarihinde cennet arzusu veya cehennem korkusuyla ibadet etmek eleştirile gelen bir tutumdur. Sûfiler cennet arzusuyla ibadet edeni rüşvetle iş yapan çocuğa; cehennem korkusuyla ibadet edeni ise dayak yeme korkusuyla iş yapan köleye benzetirler. Bu tutum bazen daha da ileri bir seviyeye ulaşır: Allah'la birlikte olmadıktan sonra sûfi için cennet bile anlamsızlaşır. Sûfi, O'nun rızası mevcut ise cehennemde bulunmaktan bile çekinmez hale gelir. Bu anlayış, tasavvuf ehlinin cennet ve cehennemi yahut dinî öğeleri hafife aldığı şeklinde bir ithama yol açmıştır. Ancak çalışmada ortaya konacağı üzere sûfilerin cennet ve cehennem tasavvurlarının dinî öğretiye muhalif olduğunu söylemek doğru değildir. Bilakis genellikle şiirsel ifadelerle ortaya konan bu görüşlerin sebebi mutasavvıfların, kulluğu herhangi bir karşılık beklemezsizin ihlas merkezinde inşa etme arzularıdır. Cennet ve cehennem anlayışında tasavvufî metinlerde dile getirilen diğer bir düşünce ise Allah'ın tüm insanları cehennemden kurtarması karşılığında sûfinin kendisinin cehennemde yanmaya razı olmasıdır. Böyle bir sûfi cennet arzusundan tamamen geçtiği gibi halka olan merhametinin bir tezahürü olarak başkası yerine cehennem azabını da göze alır. Bu çalışmada Anadolu tasavvufî kültürünü besleyen iki önemli sûfi şâir Yünus Emre ve Kemal Ümmî'nin cennet ve cehennem anlayışları incelenecek, cennet ve cehenneme dair görüşlerinin tasavvufî düşüncedeki yeri tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Cennet, Cehennem, Yünus Emre, Kemal Ümmî.

Abstract

In the history of şüfi thought, worshipping with the desire for heaven or fear of hell is an attitude that has been criticized. Şüfis resemble the one who worships with the desire of heaven to the child who does business with bribe while they compare the one who worships out of fear of hell to a slave who does business out of fear of being beaten. This attitude sometimes goes even further: Even paradise becomes meaningless for a şüfi if he is not with Allah. If Allah's consent is present, the şüfi becomes not afraid even of being in hell. This understanding has led to the accusation that the şüfis underestimate heaven and hell or religious elements. However, as this study will reveal, it is not correct to say that the Şüfis' conceptions of heaven and hell are in opposition to religious teaching. On the contrary, the reason for these views, which are usually expressed in poetic expressions, is the desire of the mystics to build servitude in the center of iḳhlâş without expecting any reward. Another thought expressed in şüfi texts in the understanding of heaven and hell is that the şüfi is willing to burn in hell in return for Allah's saving all people from hell. Such a şüfi not only passes away from the desire for heaven, but also takes the torment of hell instead of someone else as a manifestation of his compassion for the people. In this study, the understanding of heaven and hell of two important şüfi poets Yünus Emre and Kemâl Ümmî, who nurtured the Anatolian şüfi culture, will be examined, and the place of their views on heaven and hell in şüfi thought will be determined.

Keywords: Şüfism (Taşawwuf), heaven, hell, Yünus Emre, Kemal Ümmî.

Giriş:**Yûnus Emre ve Kemal Ümmî'nin Hayatına Kısa Bir Bakış**

Mutasavvıf ve Türk şairi Yûnus Emre'nin hayatı hakkında çok az malumat bulunmaktadır. Eldeki verilerin bir kısmı da ihtilafli bilgiler kabilindedir. Anadolu'ya mâl olmuş ve bugün hemen herkes tarafından bilinen bir şahsiyet olmasına karşın yaşadığı yüzyıl, doğduğu yer ve doğum tarihi, vefatı veya kabri gibi hususları net bir şekilde belirlemek mümkün değildir. Araştırmalarını Yûnus üzerine yoğunlaştıran Mustafa Tatcı Yûnus'un 1240 yılında doğduğunu¹ ve hayatının bir kısmını bugün Eskişehir'in Mihalıççık ilçesi sınırlarında yer alan Yûnus Emre Köyü'nde -eski ismiyle Sarıköy- geçirdiğini kaydetmektedir.² Şiirlerinden hareketle evlendiği ve çocukları olduğu bilinmekle birlikte bu hususla alâkalı da yeterli bilgi mevcut değildir.

Aynı zamanda bir mutasavvıf olduğu bilinen Yûnus Emre'nin herhangi bir tarikata intisabı hakkında da çeşitli rivâyetler söz konusudur. Ancak Horasan'dan Anadolu'ya göç eden dervişlerden Tapduk Emre'nin dergâhında hizmet ettiği ve kendisinin müridi olduğunda şüphe yoktur.³ Ümmî olduğu ve herhangi bir medrese tahsilinden geçmediği öne sürülmüşse de bazı kaynaklar onun şiirlerinde dile getirdiği ümmîliğin Hz. Peygamber'e öykünme maksadıyla ilişkilendirmiştir.⁴ *Risâletü'n-nushiyye* isimli seyr u sülûke dair nasihatlerini içeren bir eseri ve *Dîvân*'ı günümüze ulaştırmıştır.⁵ 1320'de vefat eden Yûnus'un kabrinin nerede olduğu da ihtilafli olsa da Anadolu'nun pek çok yerinde kendisine izâfe edilen makâmalar bulunmaktadır.⁶

1 Mustafa Tatcı, *Yûnus Emre Dîvânı* (İstanbul: H Yayınları, 2020), 41-66.

2 Tatcı, *Yûnus Emre Dîvânı*, 49.

3 Tatcı, *Yûnus Emre Dîvânı*, 112-114.

4 Sâdık Vicdânî, *Tomâr-ı Turuk-ı Aliyye: Kâdirîyye* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1388-1340), 78.

5 Bu eserler ve çeşitli neşirlerine dair detaylı bilgi için bk. Mustafa Tatcı, "Yûnus Emre", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/602-604. Yûnus Emre'nin hayatına dair ayrıca bk. M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, 1976), 257-271.

6 Ayrıntılı bilgi için bk. Tatcı, *Yûnus Emre Dîvânı*, 149-162.

Kemal Ümmî, XV. yüzyılda yaşayan sûfî şairlerdendir. Asıl adı İsmail olup doğum tarihi ile ilgili 1375⁷ ve 1385-1395⁸ yılları arası olmak üzere farklı rivâyetler mevcuttur. Ailesi hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte bazı kaynaklarda evlendiğinden ve üç oğlunun olduğundan bahsedilmektedir.⁹ Kemal Ümmî'nin Horasan'dan Anadolu'ya göç ettiğini dile getiren kaynakların¹⁰ yanı sıra Bolu,¹¹ Karaman¹² ve Niğde'de doğduğuna dair kayıtlar da bulunmaktadır.¹³ Her hâlükârda Kemal Ümmî'nin hayatının büyük bölümünü Larende, Konya, Aksaray, Kayseri, Kahramanmaraş, Manisa ve Niğde'de geçirdiği düşünülmektedir.¹⁴ Ayrıca Dağıstan, İran, Tataristan, Azerbaycan, Özbekistan ve Arap ülkelerinin muhtelif yerlerinde bulunduğu dair de rivâyetler vardır.¹⁵ Kemal Ümmî'nin 1475 yılında¹⁶ Bolu'da vefat ettiği aktarılmıştır.¹⁷ *Divân*¹⁸ başta olmak üzere *Kırk Armağan*, *Hikâye-i Hazire-i Kuds*, *Risâle-i Vefat*, *Ahlâk Risâlesi*, *Risâle-i İman* gibi eserleri bulunmaktadır.¹⁹

7 Yasin Şen, "Ümmî Kemâl Biyografisine ve Menkıbelerine Katkılar", *Kültür Evreni- Universe Culture* 39 (2020), 133.

8 İsmail Ünver, "Kemâl-i Ümmî", *Bolu İli Halk Edebiyatı Sempozyumu* (Bolu: Bolu Kalkınma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1986), 21.

9 Ünver, "Kemâl-i Ümmî", 23.

10 Ramazan Sarıççek, "Menâkıb-ı Kemâl Ümmî ve Bolu", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 17 (2016), 301.

11 Ünver Ali Vahit'e referansla Kemâl Ümmî'nin Bolulu olduğunu söyler. Ancak Ali Vahit Kemâl Ümmî hakkındaki çalışmasında onun yalnızca Bolu'da medfun olduğu bilgisini vermiştir. bk. Ünver, "Kemâl-i Ümmî", 22; Ali Vahit, "Kemâl Ümmî Hakkında", *Halk Bilgisi Haberleri* 3/31 (1933), 212.

12 Hayati Yavuzer, *Bolu Erenlerinden Kemâl Ümmî* (Ankara: Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2013), 19; Bill Hickman, "Two 15th Century Ottoman Sufi Mysteries - An Historiographical Essay Part II: The Case of Ümmî Kemâl", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 48 (2016), 42.

13 Ramazan Sarıççek, *Kemâl Ümmî, Hayatı, Sanatı ve Divânı İnceleme-Metin* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 23.

14 Yavuzer, *Bolu Erenleri*, 19.

15 Şen, "Ümmî Kemâl", 134; Sarıççek, "Menâkıb", 285.

16 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, nşr. Cemal Kurnaz - Mustafa Tatçı (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000), 1/152.

17 Şen, "Ümmî Kemâl", 135.

18 Sefa Balbaba, *Kemal Ümmî Divanı Tenkitli Metin-İndeks* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

19 Şen, "Ümmî Kemâl", 137-138; Namık Aslan, "15. yy. Tekke Şairlerinden Kemâl Ümmî'nin Bir Destanı", *Milli Folklor* 5/34 (1997), 50; Bilâl Aktan, "Kemâl Ümmî'nin Vefât Risâlesi ve Dil Özellikleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 19 (2006), 96.

1. Tasavvufî Düşüncede Cennet ve Cehennem Telakkisi

Cennet Allah'ın iman ve takva ile bir hayat sürmüş has kullarına vaat ettiği bir mükâfat, cehennem ise küfür, zulüm ve isyanla hayatını berbat etmiş bedbahtların cezalarını çekeceği, Allah'ın adaletinin tecelli edeceği bir cezaevdir. Bu inanç İslam'ın temel akidelerinden biri olarak tüm Müslümanlar tarafından kabul edilir. Mutasavvıflar da bu inancı kabul ve tasdik ederler.

Sûfîlerin cennet ve cehennem anlayışlarında genel kabulün dışında görülen bazı farklılıklar mevcuttur. Cenneti, nimetler ve marifetler cenneti olarak iki kısma ayırma düşüncesi bu farklılıkların başında zikredilebilecek bir örnektir. İlâhî aşk ve ihlâs anlayışı, sûfî düşüncesinin cennet ve cehenneme dair temel dinamiklerini oluşturur. Sûfînin Rabb'ine duyduğu muhabbet sırf aşktır ve bu muhabbetinde cennet dâhil hiçbir karşılık beklemez. Yine sûfî tüm ibadet ve tâatını sadece muhabbetinin bir sonucu olarak yerine getirir. Muhabbetinin bir gereği olarak kulluk eden bir sûfînin cehennem korkusu aklına bile gelmez. Tasavvufî düşüncede cennet arzusu veya cehennem korkusuyla ibadet etmek ilâhî aşkta samimiyetsizliğin bir göstergesi olarak görülür.

İhlâs anlayışı da sûfînin cennet ve cehennem algısında etkili olmuştur. Kulun yaptığı tüm hayırlı amellerinde Allah'ın rızasını tahsilden başka hiçbir gayesinin olmaması gerekliliği (ihlâs) tasavvufî düşüncede cennet ve cehennem algısını oluşturan unsurların başında gelir. Buna göre ibadetler sadece Allah'ın rızasını elde etmek gayesiyle yerine getirilmelidir. İbadetlerin ifasında bundan başka maksatların güdülmesi ihlâsa aykırıdır ve o ibadetin değerinin düşmesine sebebiyet verir.²⁰ Sûfî düşüncesinde cennet nimetlerine kavuşmak arzusu ve cehennem azabından kurtulma isteği Allah'ın rızasından başka gayeler olarak algılanır. Bu durumun kulun ihlâsına zarar verdiği düşünülür.²¹

20 Örneğin Kuşeyrî, meşhur sûfîlerden Ruveym'in "Ameldeki ihlas, sahibinin iki cihanda karşılık beklemediği ve iki meleğin (Kirâmen Kâtibîn) yazma bakımından bir nasibinin olmadığı bir şeydir." dediğini nakleder. Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dair: Kuşeyri Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yay., 2012), 291.

21 "İhlâs; taat (ve ibadette) sırf Hakk Sübhânehu ve Teâlâ'yı kastetmektir. Bu da taatla -başka herhangi bir şeyle değil- sadece Allah Teâlâ'ya yaklaşmayı (tekarrub) irade etmek suretiyle olur. Allah Teâlâ'dan başka bir mahlûk için yapmacık bir şey işlemek, halkın medh ü senâsını kazanmak, halk tarafından sevimliyi arzulamak ve Allah Teâlâ'ya yaklaşma niyeti dışında herhangi bir mana (ve maksat) taşımak ihlâsa manidir." Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dair: Kuşeyri Risalesi*, 288.

İhlâssızlığın bir diğer yönü kulu riyâ ve sum‘a gibi kalbî hastalıklara duçar etmesidir. Gizli şirk olarak hadislerde yerini bulmuş olan riyânın, kulun ibadetlerinde Allah’tan başkasının beğeni ve takdirini elde etme çabası kapsamında ihlâsına zarar verdiği aşikârdır. Ayrıca kulun yaptığı hayırlı ameller karşılığında kendi hâlini beğenmesi ve kendini takdir etmesi de diğer bir kalbî hastalık olan ‘ucb ile tanımlanır. Kulun ibadetinde kendini takdir ederek beğenmesi de ihlâsa aykırı olarak görülür.

Allah’a sırf zâtî için kulluk/ibadet edilmesini savunan ve Allah aşığı olan ilk dönem zâhidlerinden Râbiatü’l-Adeviyye’nin (öl. 185/801) tasavvuf anlayışı²² tasavvufî düşüncedeki cennet ve cehennem algısının ilk numunelerini oluşturur. “Allah’a cehennem korkusuyla veya cenneti arzulararak ibadet etmem. Eğer cehennem korkusundan dolayı amel işlersem kendimi kötü bir ücretli sayarım. Ben Allah’a sadece aşkımdan dolayı ibadet ve taatte bulunurum”²³ sözü bu bağlamda sarf edilmiş ilk sözlerden kabul edilir.

2. Yûnus Emre ve Kemal Ümmî’de Cennet ve Cehennem Anlayışı

Bu bölümde, Anadolu tasavvufî kültürünü besleyen iki önemli sûfî şâir Yûnus Emre ve Kemal Ümmî’nin cennet ve cehennem anlayışları incelenecek, cennet ve cehenneme dair görüşlerinin tasavvufî düşüncedeki yeri tespit edilecektir.

2. 1. Cennet Övgüsü, Cennete Girmeyi Arzulamak ve Yapılması Gerekenler

Cennet Allah’ın mü’min kulları için hazırlamış olduğu mükâfat yeridir. Her mü’min gibi tasavvuf ehli de cennete girmeyi ve nimetlerine nail olmayı arzular. Bir kulun cennete konulması Hakk’ın o kulundan razı olduğunun bir göstergesidir. Sûfîler de Hakk’ın rızasını aramış ve cennete girmeyi can u gönülden istemişlerdir. Sûfîler hakkında cenneti küçümseme veya beğenmeme gibi bir algının gerçeklikle bağdaşan bir

22 Detaylı bilgi için bk. Hülya Küçük - Semih Ceyhan, “Râbia el-Adeviyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 02 Ağustos 2022).

23 Ebû Tâlib Muhammed b. Ali el-Mekkî, *Kâtu’l-kulûb*, thk. Mahmud Radvânî (Kahire: Dâru’t-Turâş, 2001), 2/1067.

tarafı yoktur. Bu tespitimizi de cennet ve cehennem konularını şiirlerinde işleyen ve bu konuda çokça zikredilen Yûnus Emre ve ondan yüz yıl sonra yaşamış olan Kemal Ümmî'nin düşüncelerine dayanarak ortaya koyacağız.

Yûnus Emre sekiz cennetin, Hz. Muhammed'in ümmetinin mekânı olacağını şöyle ifade eder:

*Sen ana ümmet olıgör o seni mahrûm komaz
Her kim anun ümmetidür sekiz Cennet yiridür.²⁴
Pîşrev bize Kur'ân durur vatan bize Cennet durur
Ol Tamu'yu Hak yandurur ol gül-i gül-zârdur bize.²⁵
Sekiz Uçmak 'âşıklara köşk ü sarâydur anlara
Mûsî'leyin hayrân olup Tûr Tag'ında kalan benem.²⁶*

Yûnus Emre bu dizelerde Hz. Peygamber'e layık bir ümmet olmanın mükafatının cennet olacağına ve mü'minlerin çeşitli nimetler içerisinde cennetteki köşklere ağırlandığına işaret etmektedir. Bir başka beyitte ise cennete girmek için Allah'a niyazda bulunmakta ve cennet nimetlerinden nasipdar olmayı istemektedir:

*Uçmakdağı Hûrîleri geymiş anlar nûr tonları
Ne bahtlı mü'minleri bize nasîb eyle Çalap.²⁷
Koyam bu dünyâyı gidem çün âhrete sefer idem
Ol Uçmak'da hûrîleri ben bana yoldaş eyleyem.²⁸*

Yûnus Emre seher vakitlerini değerlendiren Hakk'ın kullarının cennetlere layık bir hâle geleceğini, bu nedenle de mü'minlerin gayrette bulunmaları gerektiğini salık verir:

*Helâl ola sana Uçmak
Uçmak'da hûrîler kuçmak
Kevser şarâbını içmek
Tanla seher vaktinde tur.²⁹*

24 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, ed. Mustafa Tatçı (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 65.

25 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 270.

26 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 141.

27 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 15.

28 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 160.

29 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 71.

Yine o, cennete girebilmek için gönüllere girmeyi gerekli görür:

*Uçmak Uçmak didüğün kullarun yiltedüğün
Uçmagun ser-mâyesi bir gönül itmek gerek.*³⁰

Bu beyitlerden hareketle şunu öne sürmek mümkündür: Cennete girmeyi istemeyen bir kimse cennete ulaşmaya vesile olacak hususları sayıp dökmez ve cennetin vasıtası olacak hususları teşvik etmez. Yûnus Emre'nin de cennete teşvik eden şiirler söylediği ve dolayısıyla cenneti veya cehennemi küçümseyici bir yaklaşım benimsemediği aşikardır.

Mutasavvıf ve şâir Kemal Ümmî de şiirlerinde cenneti övmekte ve cennete girmek için gönülden yakarışlarda bulunmaktadır. Ona göre cennet Allah'tan hakkıyla sakınanlar için bir mükâfat yeridir. Cennet nimetleri de muttakiler/takva sahipleri için hazırlanmıştır:

*Müttekiler cezâsı 'indallah
Havz u dîzâr u Cennet ü hûrdür.*³¹
*Hem halâyık olıcak iki bölük
Bizi Uçmag ehline koş dibelük
Bizi fazlunla ilet ol Uçmag'a
Kim kanadımız yok anda uçmağa.*³²

Kemal Ümmî Hz. Peygamber'in güzide ashâbı ile birlikte cennet ehlinde olmayı arzulamaktadır:

*Hoşnud ol anlardan u bizden kamu
Ehl-i Cennât eyle gösterme Tamu.*³³

Kemal Ümmî daha da ileri bir düşünce ile cenneti istemeyi insan olmanın gereği olarak görmektedir:

*Yalvar dile âdemisen Cennet ü dîzâr
Yohsa ite her kande yise cîfe vü yal var.*³⁴

30 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 113.

31 Hayati Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 504.

32 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 392.

33 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 380.

34 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 486.

Yine Kemal Ümmî, bu dünyayı zindan olarak görür ve nimetlerle güzel bir yaşamın ancak cennette mümkün olabileceğini dile getirir:

*Bekâ 'îş u tarab ni'met makâmı
O dârü'l-huld olur bu 'âlem olmaz
Meğer mü'minler Uçmak'da ola şâz
Ki zindân içre kayğusuz dem olmaz.³⁵*

Yûnus Emre gibi Kemal Ümmî de cennete girmeye vesile olacak hususları sayar ve tüm mü'minleri bunları yerine getirerek cennete teşvik eder. İlk olarak cennete ulaşmak için tâatin gerekli olduğunu ama kendisinde bu vasfın bulunmadığını itiraf eder:

*Fenâ evden bekâya uçmağ için
Ne tâkat var ne tâ'at Uçmağ için.³⁶
'Amel yok Uçmag'a uçmağ sende
Kemâl Ümmî bigi bî-bâl ü persin.³⁷*

Cennete gitmek için de “Lâ ilâhe illallâh” zikrini gerekli gören Kemal Ümmî bu düşüncesini şu sözlerle terennüm eder:

*Kişiyе Uçmağ için dahi dosta uçmağ için
Ne ola bâlile per Lâ ilâhe illallâh.³⁸*

Kemal Ümmî düşüncesinde namaz ve oruç gibi ibadetler cennete girmenin vesilesi olarak sıralanır:

*Ger âhir Uçmag'a uçmağ varışa hevestün
Salât u savmı dün ü gün idini gör per ü bâl.³⁹*

Ona göre, tüm hayırlı işler ve hasenât da cennete girmek için bir vesile olarak telakki edilmektedir:

35 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 538.

36 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 362.

37 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 613.

38 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 364.

39 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 574.

*Hayrun sevâbı Cennet olur gel sevâbı tut
Şerrün 'ikâbı duzah olur var 'ikâbı ko.⁴⁰*

Kemal Ümmî'ye göre cennete girmek için nâkıslar arasından çıkmak, civanmertler olan dervişlerle hemhâl olmak ve malını Hak yoluna sarf etmek gerekir:

*Çık şu nâ-kesler yolından kim giresin Cennet'e
Mâlûni vir Hak yolma hem-dem ol cevmerdile.⁴¹*

Ayrıca bu dünyanın zevklerine kendilerini kaptırmayanların cenneti hak edeceğini, bununla birlikte Allah'ın lütuf ve ihsanı olmasa hiçbir kulun cennete giremeyeceğini, cennetin Allah'ın lutf u ihsanının bir sonucu olduğunu, şayet Allah adliyle muamele ederse kulun cehenneme gireceğini şöyle ifade eder:

*Bu dūzahda tutulmaz dâne için
Safâ şevkila Uçmag'a uçanlar.⁴²
Eger fazl eyleye Hâlik oluram Cennet'e lâyık
Eger 'adl eyleye bayık Tamu'ya gey sezâ-vâram.⁴³
'Atâ kıl Cenneti dahı bahâsuz
Hem anda kılma dîzârı bahâ sūz.⁴⁴
Bizi fazlunla ilet ol Uçmag'a
Kim kanadımız yok anda uçmağa.⁴⁵*

Kemal Ümmî cennete girmeye engel olan hususları da sıralamıştır. Ona göre dünya peşinde koşanlar ve cimriler cennete giremez:

*Karga gibi leş kovma Kemâl Ümmî ko yohsa
Bülbül gibi gül-zâra girüp hoş ötemezsin.⁴⁶
Bülbüle bülbüllerde Uçmağ'a uçmak pes est*

40 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 627.

41 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 645.

42 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 527.

43 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 404.

44 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 392.

45 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 475.

46 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 615.

Baykuşa baykuşlarıyla turmağa vîrân yiter.⁴⁷

Mustafâ eydür ki girmez Cennet'e

Ne kadar kim zâhid olursa bahîl.⁴⁸

Hiç bahil Uçmag'a girmez zâhid olursa dahi

Assısı yokdur sehâsuz tâ'at u ezkârınun.⁴⁹

2.2. Cehennemden Korkmak

İslam inanç esaslarına göre cehennem, Allah'ın gazap ve kahrının tecelli edeceği ceza yeridir. Bütün mü'minler cehennemden korkar ve ondan Allah'a sığınrlar. Sûfiler de her mü'min gibi cehennemden korkar ve onun azabından Allah'ın af ve merhametine sığınır. Meşhur kadın sûfî Râbiatü'l-Adeviyye'nin "Ya Rabbi! Sana muhabbet duyan bir kalbi yakacak mısın?"⁵⁰ şeklindeki meşhur münacatı da Allah'ın rahmetine olan güvenin yanında cehennem korkusu taşıdığına dair bir işaret kabul edilebilir.

Yûnus Emre de yazdığı şiirlerde amel ve tâatinden emin olamadığını ve ahiretteki sorgudan dolayı duyduğu endişeyi cehennem, zebâni, âsî, rûz-ı kıyâmet, haşr gibi sözcüklere başvurmak suretiyle şöyle dile getirmiştir:

*Dost bana su'âl idicek
 'Aklum başumdan gidicek
 Hicâb derdi gark idicek
 Ben n'ideyin n'eyleyeyin
 Yitmiş bin zebânî yide
 Tamu'yı haşrda ilede
 Mücrimlere heybet ide
 Ben n'ideyin n'eyleyeyin
 Bir kez Cehennem silkine
 'Âsîlere ide kîne
 Yâ Rab iricek ol güne
 Ben n'ideyin n'eyleyeyin⁵¹*

47 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 497.

48 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 577.

49 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 565.

50 Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dair: Kuşeyri Risalesi*, 413.

51 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 222.

Aynı şekilde Kemal Ümmî'nin de cehennem korkusu taşıdığı görülür. Kemal Ümmî cehennem ateşinde yanmamak için aşk ateşinde yanmak gerektiğini düşünür:

*Şâyed oda yanmaya cânun yarın
Ger bugün bu 'ışk odına yanasın.⁵²
Ah ol Tamu korkularıyla için ki gümânsuz
Lâ-büd dükeli halk ana uğrar ölüm var.⁵³*

Kemal Ümmî bir şiirinde müminleri cehenneme götüren sebepler olduğunu beyan ettiği zulüm ve münafıklıktan sakındırır:

*Zulm itme ki tâ olmayasın Tamu 'ya lâyık
'Adl eyle ol Uçmag'a sezâ-vâr ölüm var.⁵⁴
Ko nifakı ki tâ emîn olasın
Tamunun en aşığı derkinden.⁵⁵
Hayrun sevâbı Cennet olur gel sevâbı tut
Şerrün 'ikâbı duzah olur var 'ikâbı ko.⁵⁶*

Yine Kemal Ümmî cehennemden kurtulmak için yemeği azaltmak gerektiğini söylerken de bu korku ve endişeyi dile getirir:

*Terk eyle bugün nânunı tâ göresin Sübhân'unı
Hem yarın oddan cânunı kurtarasın kurtarasın.⁵⁷*

Kendisinde büyük suçlar ve günahların bulunduğundan hareketle sonsuza kadar cehennemde kalacağını düşünür ve bu hususta duyduğu kaygı ve endişeyi ifade eder:

*Tamu dibinde kalavuz tâ-ebed
Bizde hod cürm ü hatâlar bî- 'aded.⁵⁸*

52 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 617.

53 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 494.

54 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 490.

55 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 604.

56 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 627.

57 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 611.

58 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 381.

Buraya kadar ortaya koyulan açıklamalardan sûfîlerin cenneti istemediği veya cehennemden korkmadığına dair algının yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sûfîlerin sözlerinde cennette veya cehennemde olmayı önemsemeyen bir anlatı takip edilebilir. Ancak bunun itikadi bir sorun olarak ele alınması bizce doğru değildir. Bu bağlamda öncelikle İslam itikadına sıkı sıkıya bağlı bir sûfînin cennet ve cehennemi küçümsemesi, cennet nimetleri ve cehennem azabına karşı lakayt bir tavır takınması beklenemez. Sûfîlerin bu hususta temel endişeleri üzerinde durmak daha sağlıklı yorumlar geliştirme imkânı sunabilir. Şimdi sûfîlerin cennet ve nimetlerine zâhid olma düşüncesinin altında yatan temel fikirleri açıklamaya geçelim.

2. 3. Takdire Rıza veya Cennetten Zâhid, Cehennem Korkusundan Âzâde Olmak

Sûfîlerin cennete ve onun nimetlerine nail olmayı istediklerini ve cehennem ve azabından da Allah'a sığındıklarını açıklamıştık. Bununla birlikte sûfîlerin bu seviyede bir dindarlıkla yetinmeyi doğru bulmadığını da söylememiz gerekir. Bu minvalde söz konusu düşüncenin arka planını açıklamak üzere bazı tespitlerde bulunmaya çalışacağız.

2.3.1. Rıza Telakkisi

Sûfîlerin cennet ve cehennem kaygısından kurtulma düşüncesinin temel dinamiğini rızâ mefhumu oluşturur. Rızâyı tarif eden ilk dönem sûfî büyüklerinden Ebû Süleyman Dârânî (öl. 215/830) şöyle demiştir: “Rızâ, Allah’tan cenneti ümid etmemen ve cehennemden O’na sığınmamandır.”⁵⁹ Dârânî’nin şu sözü konuyu daha net bir şekilde ifade eder: “Hakk Teâlâ beni ateşe atsa bu duruma rıza gösterirdim. (Çünkü Allah’ın benim için takdir ettiği en faydalı ve en uygun olandır.) Bu sebeple az da olsa rızâ hâlini bildiğimi ümid etmekteyim.”⁶⁰

Anlaşılabacağı üzere cenneti istemek ve cehennemden sığınmak O’nun takdirini beğenmeme ve bundan hoşnut olmama olarak değerlendirilmiştir. Sûfî, Allah’ın kendisi hakkında yazdığı takdirin her ne şekilde olursa

59 Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dair: Kuşeyri Risalesi*, 278.

60 Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dair: Kuşeyri Risalesi*, 278.

olsun tecelli etmesine razı ve hatta bu takdirden dolayı memnundur.⁶¹ Şöyle düşünür: “Madem Rabbim benim hakkımda bunu takdir etmiştir. Bana düşen bu takdire gönül hoşnutluğu ile sızlanmadan üzülmeyen ve isyan etmeden razı olmaktır.”

Cennete girince sūfide oluşan sevinç ve hoşnutluk hâlinin sebebi, cennete girmek veya nimetlerine nâil olmak değildir. Ondaki sevinç Rabbinin takdirine razı oluştan kaynaklı bir hoşnutluk ve sevinçtir. Sūfi, cehenneme konulduğunda da aynı şekilde takdirin tecellisinden razı oluş ve hoşnutluk hali devam eder. Mademki takdiri takdir eden O’dur, sūfiye göre Hakk’ın kahrı da hoştur lütfü da. Yûnus bu düşünceyi şöyle terennüm eder:

*Her kim hakikat süre kahrı lutfı bir göre
İş aç aça togrı dura bu hakikat içinde
Ger togrı turmazısa yolına irmezise
Kahrı hoş görmezise adı yok ad içinde.⁶²*

Sūfîler cennet veya cehennemin Hakk’ın kendileri üzerindeki takdiri olmasından hareketle O’nun takdirine -her ne şekilde tecelli etmiş olursa olsun- razı olmuşlardır. Bu anlamda netice cehennem bile olsa buna razı olduklarını beyan ederler.⁶³ Yûnus Emre’nin şu beyti bu bağlamda güzel bir örnek oluşturur:

*Pîşrev bize Kur ’ân durur vatan bize Cennet durur
Ol Tamu ’yı Hak yandurur ol gül-i gül-zârdur bize.⁶⁴*

Kemal Ümmî de insanın temel düşüncesinin rızâ olması gerektiğini ve sıradan bir yemeği Hakk’ın rızâsına değıştirenin kötü hâlini şöyle dile getirir:

61 Muhammed Ali Yıldız, *Akşemseddin’de Allah, Kainat ve İnsan* (Ankara: Kalem Neşriyat, 2017), 262.

62 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 239.

63 Gazzâlî (öl. 505/1111) bir ariften alıntıladiğı şu ifadeleri nakletmiştir: “Allah beni, bütün insanların üzerimden geçip cennete gireceğı bir köprü kılsa ve sadece beni cehenneme soksa, böyle takdir edip uygun gördüğü için onun takdirine teslim olurum.” bk. İmam Gazzâlî, *İhyâ u ulûmi’l-dîn*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Merve Yayınları, ts.), 4/724.

64 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 270.

*Bilüne ‘amel kuşağın kuşanup
Başuna rızâyı külah itmedün⁶⁵
Şu değme fasıka ‘aşık dimen ki gönli anun
Hakk’un likasını/rızasını kor değme bir tebâha düşer⁶⁶*

Aynı düşünce Halvetî şeyhi Şemseddin Sivâsî’de de (öl. 1006/1567) mevcuttur. Özköse, Sivâsî’nin rızâ konusundaki anlayışını şöyle özetler: “Sivâsî eserlerinde rızâyı; kulun kendisine ait irade ve seçim arzusunun yok olması, imtihanları memnuniyetle kabul etmesi ve bunlar karşısında sükûnet hâlini muhafaza etmesi, Allah’ın Rabbi oluşuna büyük bir teslimiyetle iman edip bundan lezzet duyması, ayrıca onun merhametinden olduğu kadar kahrından da memnuniyet duyması olarak tanımlamaktadır.”⁶⁷

2.3.2. Zühd Anlayışı

Sûfilerin cennete razı olmayışlarının temelinde yatan diğer bir düşünce ise zühd anlayışıdır. Sûfî düşüncede Hakk’ın vuslatına nail olmak için dünya ve ahiretten zâhid olmak gerekmektedir. Örneğin Mağribli sûfî Licâî, (öl. 599/1202’den sonra)

Bu kapının eşiğine sadece dünya ve ahiretini terk edip yalnızca Mevlâ’sını tercih eden, kendi ihtiyarını terk etme gücüne sahip, kaderin bütün hükümlerine gönül rızasıyla boyun eğen kimse adım atabilir. İşte böyle olan kimseyi, Ruhü’l-Kuds, Mukaddes Meclise (Hazretü’l-kuds) yükseltir de Celâl’in heybeti onu, izzet sarsıntısı ile tamamen kaplar.⁶⁸

diyerek dünya ve ahiretten zâhid olmayı Allah’ın heybet ve celaline kavuşmanın şartı olarak görür.

Yine Licâî zühd konusunu anlatırken dünya ve ahiretten zâhid olmanın arzu edilen bir durum olduğunu zikreder: “Bil ki, dünya ve ahiretin bütün nimetlerinden zühdü gerçekleştirdikten ve *fenâ fi’l-fenâyı* elde

65 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 555.

66 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 519.

67 Kadir Özköse, “Şemseddin Sivâsî’nin Tasavvufî Tecrübesinde Rızâ-yı Bârî Düşüncesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2015), 77-78.

68 Adem Çatak, *Abdurrahmân b. Yusuf el-Licâî’nin Kutbü’l-‘Arifîn fi’l-‘Akâidi ve’l-Tasavvuf İsimli Eseri -Tercüme ve Tahlil-*, ed. Ahmet Vural (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 140.

ettikten sonra meydana gelen sır, siddiklar ve ârif şeyhlerin elde etmeyi en çok arzuladıkları şeydir.”⁶⁹

Benzer düşünce ilk mutasavvıflardan Bâyezid-i Bistâmî’de de vardır. Ahiret ve nimetlerine yönelik zühd konusunda Bâyezid’in şu sözleri zikredilmeye değerdir: “Ben üç gün zühd makâmında kaldım, dördüncü gün zühdden çıktım. İlk gün dünyevi her şeye, ikinci gün ahiret ve ona bağlı şeylere, üçüncü gün Allah’ın dışındaki her şeye karşı zâhid oldum. Dördüncü gün geldiğinde geriye Allah’tan başka hiçbir şey kalmadı ve onun aşkı beni şaşkına çevirdi.”⁷⁰

Yûnus Emre de dünya ve ahiretten zâhid olduğunu, bu dünyada eş ve çocuklarından, mal ve mülkten, ahirete dair de cennet ve cehennemden geçtiğini ve bunu sadece aslına vuslat için yaptığını şöyle dile getirir:

*Bunda dahı virdün bize ogul u kız çift ü helâl
Andan dahı geçdi arzûm benim âhum dîdâriçün
Sôfilere vir sen anı bana seni gerek seni
Ben niçe terk idem seni şol bir ev ü çardagiçün.⁷¹
Tutulmadı Yûnus cânı geçdi Tamu’dan Uçmak’dan
Yola düşüp dosta gider gine aslın ulaşmağa.⁷²*

Cennete karşı zühd düşüncesinin temelinde cennet ve nimetlerinin Hak katında değerli bir şey olmadığı anlayışı da yatar. Bu anlamda Hakk’ı isteyen bir aşğın cennete razı olması büyük bir hazineyi bırakıp bir pula razı olmasına benzer. Kemal Ümmî de bu konuda şunları söylemektedir:

*Hezâr yir gök Cenneti vü kusûr ile hûr
Senün katunda degül bir giyâh şey’ lillah.⁷³*

69 el-Licâi Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. Yusuf, *Kutbü’l-ârifîn fi’l-akâidi ve’t-tasavvuf*, thk. ed-Dibâci Muhammed (Beyrut: Dâru Sâdır, 2001), 91.

70 Kuşeyri, *Tasavvuf İlmîne Dair: Kuşeyri Risalesi*, 107; Semih Ceyhan, “Zühd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/531.

71 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 271.

72 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 3.

73 Hayati Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 414.

2.3.3. Mâsivâ Telakkisi

Tasavvufî düşüncede cennet arzusu ve cehennem tasasına dair algının oluşmasında etkili olan bir diğer düşünce ise mâsivâdan arınmadır. Sûfî düşünce Allah'tan başka her şeyi mâsivâ olarak değerlendirir. Onlar gönüllerinden mâsivâyı çıkararak onu sadece Hakk'a tahsis etmenin derdindedirler. Bu bağlamda cennet sevdası ve cehennem kaygısı da gönülden çıkarılması gereken bir mâsivâdır.

Kuşeyrî *Risale* adlı eserinde Hz. İsa'ya "Bir kulun kalbinde dünya ve ahirete dair muhabbetin bulunmadığını görürsem, o kalbi kendi sevgim ile dolu hâle getiririm." diye vahyedildiğini aktarır.⁷⁴ Kuşeyrî'nin naklinden anlaşılacağı üzere gönülde Hak'tan başkasının yani mâsivânın bulunması kalbin ilahî sevgi ile doldurulamayışının bir nedenidir.

Kemal Ümmî'ye göre de cennet mâsivâdır ve tüm mâsivâ zindandır. Bu yüzden Hak'tan mahrum olarak girilecek cennet bile onun nazarında zindan kesilir:

*Zâhidün zühdiyle Cennet makâmı olur
Mâsivânun küllisi zindânıdır âşıkların.*⁷⁵

Sûfîler Hakk'a vuslata ermek için mâsivâdan arınmak gerektiğine inanırlar. Onlar için mâsivâ denilen mefhum Allah'tan başka her şeyi kapsar. Tüm içindekilerle birlikte bu dünya ve tüm mevcudatıyla ahiret mâsivâ olarak değerlendirilir. Hakk'a vasıl olmak için bu dünyadan zâhid olduğu gibi cennet ve nimetlerinden de zühde ermiş olmak gerekir. Yûnus Emre'nin şu beyti bu düşünceye güzel bir örnektir:

*Dîn ü milletden geçer 'ışk eserini tuyan
Mezheb ü dîn mi seçer kendüyi yoga sayan
Uçmak'dan umusu yok Tamu'dan korkusu yok
Kendözin yavı kılup hayr u şer elden koyan.*⁷⁶

Anlaşıldığı üzere Yûnus Emre aşka ermiş bir âşğın mâsivâdan geçtiği gibi cennet ve cehennemden de geçtiğini düşünür. Kemal Ümmî de

74 Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair: Kuşeyri Risalesi*, 411.

75 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 673.

76 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 193.

âşıkların gönüllerindeki sevgiliden başkasını sevmeyeceğini, bunu yapanların gerçek âşık olmadıklarını söyler. Buradan hareketle âşyar olarak gördüğü her şeyi yani dünya ve ahireti gönülden çıkarmayı salık verir:

*‘Aşıkam dirsin girü dünyâ seversin cânıla
Girtû ‘âşıklar sever mi gayrını dil-dârinun
Sevmezem dirsen ya n’eyler sende bu hırs u tama’
Çün çıkarupsın gönülden mihrini ağ-yârinun.⁷⁷
Bu Kemâl Ümmî gibi ağ-yârı sevmen siz dahi
Yârı isten mâ-sivallah sevgüsinden arınınun.⁷⁸*

Yine Kemal Ümmî, “İki cihanda Allah’tan başka her şeye -değil sevgi beslemek- meyletmek bile âşıklar için hatalı bir tutumdur.” der. İki cihan ifadesinden hareketle onun, cennete duyulan sevgi ve meyli de hata olarak değerlendirdiğini söylemek mümkündür.

*Bilün ‘âşıklara iki cihânda
Anun gayrine meyi itmek hatâdur.⁷⁹
N’ider ‘âşık hânumânı sensüz cihânı yâ cânı
İki cihân fidâ sana kimsene gümân dutmaya.⁸⁰*

Kemal Ümmî’ye göre de Hakk’a yakınlık ve vuslata nail olmak için iki dünyadan da zâhid olmak gerekir:

*İki cihân hevesinden kesil Kemâl Ümmî
Dilerisen ki bulasın o Bir’e kurb u visâl.⁸¹*

Kemal Ümmî üç talak vererek boşama benzetmesiyle gerçek Hak dostlarının iki âlemin tüm varlığını, malını-mülkünü, zevkini ve nimetini terk ettiğini dile getirmiştir:

*Talâk virmüşdürür merdân-ı Mevlâ
Du ‘âlem varlığımın derhemine.⁸²*

77 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 566.

78 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 567.

79 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 502.

80 Yunus Emre, *Yünus Emre Dîvânı*, 5.

81 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 575.

82 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 646.

Yine Kemal Ümmî bir kimsenin pîr olarak kabul edilebilmesi için Allah'ı sevmesi ve bu sevgisinden ötürü dünya ve ahiretten zâhid olup iki âlemde de “usanmış” olması gerektiğini düşünür:

*Pir ana dirler ki ol Bir'i seve
'İşkıla iki cihândan usana.⁸³*

2.3.4. Cenâb-ı Hak'sız Cennetin Anlamsızlığı

Sûfilerin cennet ve cehennem anlayışlarının mihrini oluşturan diğer bir düşünce ise Hak'tan mahrum olduktan sonra cennetin bir anlamının kalmayacağına inanmalarıdır. Bu düşünceye göre Hak'tan uzak ve ayrı kalmış bir sûfî cennette bile olsa zindandadır. Örneğin Yûnus Emre Hak'tan mahrum ve mahcup ise bir kimsenin ev-bark, mal-mülk ve hatta tüm cihana sahip olsa bile bir anlam ifade etmeyeceğini düşünür. Bu hususta daha ileri bir noktaya gider ve Hak yanında olmadıkça sekiz cenneti ve bütün nimetlerini dahi istemez:

*N'ider 'âşık hânumânı sensüz cihânı yâ cânı
İki cihân fidâ sana kimsene gümân dutmaya
Sensin benüm cânım cânı sensüz karârum yok durur
Uçmak'da sen olmazısan vallâh nazarum yok durur.⁸⁴
Seni gördüm güneş gibi Cennet bana zindân gibi
Cennet'üne zâhidün ko Uçmak'da arzûm yok durur.⁸⁵*

Kemal Ümmî'ye göre de tüm mâsivâ zindandır. Cennet de mâsivâ-yâ dâhil olduğundan Hak'tan uzak kalma durumunda cennet zindan mesabesinde:

*Zâhidün zühdiyile Cennet makâmı olur
Mâsivânun küllisi zindândır âşıklarun.⁸⁶*

83 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 475.

84 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 43.

85 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 43.

86 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 677.

Hak'sız cennet istemem diyen diğer bir sûfî de Celvetî pîri Aziz Mahmud Hüdayî'dir (öl. 1038/1628):

*Fâni devlet gerekmez
Dürlü zinet gerekmez
Hak'sız cennet gerekmez
Bana Allah'ım gerek.⁸⁷*

2.3.5. Muhabbetullah

Sûfîlerin cennet anlayışlarında etkili olan diğer temel bir düşünce ise muhabbetullah fikridir. Tasavvufî düşüncedeki muhabbetullah anlayışını mü'minlerin her şeyden ve herkesten fazla Allah'ı sevmelerinin gerekli olduğunu bildiren ayet şekillendirmiştir.⁸⁸ Bunun bir gereği olarak Allah'ı seven bir sûfînin gönlünde cennet de dâhil olmak üzere başka hiçbir varlığa ait bir sevgi bulunmamalıdır. Söz gelimi Yûnus Emre'nin cennete razı olmaması Allah'a duyduğu muhabbetten kaynaklanır. Hakk'ın sevgisinden başka hiçbir şey Yûnus Emre'nin gönlünü tatmin etmemektedir:

*Sekiz uçmagun hûrisi eger bezenüp geleler
Senün sevgünden özgeyi gönlüm hiç kabûl itmeye
Bu dünyede ne ola kim âhiretde ol olmaya
Hûrıla Gilmân gelicek 'âşık elin uzatmaya.⁸⁹
'İşkunıla mest olalı derdünü her dem bulalı
Visâl nişânın alalı Cennet'lere kalımazam.⁹⁰*

Yûnus Emre'ye göre Hakk'ı görenin, O'nun aşkını bulanın gözünden O'ndan başkası düşmelidir:

*Uçmak Uçmagum didüğün mü'minleri yeltediğün
Bir evile bir kaç hûrî hevesüm yok kuçmagiçün*

87 Aziz Mahmûd Hüdayî, *Divân-ı İlâhîyât*, haz. Mustafa Tatçı - Musa Yıldız (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2005), 99.

88 "İnsanlardan Allah'tan başka şeyleri ona denk tutanlar, onları sanki Allah'ı seviyor gibi severler. İman edenler ise Allah'ı her şeyden daha çok severler..." bk. *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Bakara, 2/165.

89 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 5.

90 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 153.

*Bunda dahı virdün bize ogul u kız çift ü helâl
Andan dahı geçdi arzûm benüm âhum didâriçün
Sôfilere vir sen anı bana seni gerek seni
Ben niçe terk idem seni şol bir ev ü çardagiçün.⁹¹*

Bu noktada müminlerin cennetten Cenab-ı Hakk'ı görebileceklerine dair ru'yetullah inancına işaret etmek de gerekir. Bu inanca sahip sûfîler nazarında Allah'ın kullarına bahşettiği en büyük nimet Cemâlullâhı seyretme nimetidir. Sûfîler Cemâlullâhı seyretme nimetine kavuşunca onun dışındaki tüm nimetler onların gözlerinden silinir de gönüllerindeki yerlerini kaybeder. Yûnus Emre bu düşünceyi şöyle terennüm eder:

*Dost yüzini göricegez artar gözlerümün nûrı
Uçmak gelmez nazaruma hezârân bin olsa Hûrî.⁹²*

Yûnus Emre, ilâhî aşkıdan ötürü çektiği ahlardan sadece birine bile cehennemden katlanamayacağını, sekiz cennetin tüm nimetleri ile kendisine arz edilse bütün bu ihtişamın kendisini sevdiğinden vazgeçiremeyeceğini, hatta bir an oyalamaya ve gönülünü avutmaya bile güç yetiremeyeceğini şu sözlerle ifade eder:

*Yidi Tamu didükleri katlanmaya bir âhuma
Sekiz uçmak eglemeye bunda niye egleneyin
Sekiz Uçmak 'arz olursa yitmiş bin Hûrî gelürse
Aldamaya bu cânımı bunda nite aldanayın.⁹³*

Kuşeyrî, Utbetü'l-Gulâm'ın bir gece sabaha dek, "İlahi! Bana azap edersen bil ki ben sana âşığım; bana merhamet edersen bil ki ben sana âşığım." dediğini naklederek aynı anlayışı destekler.⁹⁴ Benzer düşünce Kemal Ümmî'de Hakk'a âşık olanların cennete nazar etmeyeceği, cehennemden korkmayacağı şeklinde dile gelmiştir:

*Uçmag'a kılmaz nazar Tamu'dan kılmaz hazer
Kankı kul kim 'âşıkıdur Pâdişeh dizârinun.⁹⁵*

91 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 191-192.

92 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 339.

93 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 216-217.

94 Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dair: Kuşeyri Risalesi*, 279.

95 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 563.

2.3.6. Cennetin Tuzak Oluşu Anlayışı

Sûfîler cennetin Hakk'a vuslat yolunda kurulmuş bir tuzak olduğunu düşünürler. Bu düşünce de onları cennete razı olmamaya götürür. Cennet tuzağına tutulana, basit bir yeme ulaşmak için tuzağa yakalanan ve böylece yolundan geri kalan bir kuşa benzetirler. Yûnus Emre de aynı şekilde cenneti Hak yolunda olan sâlikleri, üzerinde buldukları yoldan alıkoymak üzere önlerine konulmuş bir tuzak olarak görür:

*‘Âşık mı diyem ben ana Tanrı ’nun uçmağın seve
Uçmak dahı tuzagımış mü ’min cânların tutmağa.⁹⁶
Tutulmadı Yûnus cânı geçdi Tamu ’dan Uçmak ’dan
Yola düşüp dosta gider gine aslın ulaşmağa.⁹⁷
Aynı düşüncüyü Kemal Ümmî’de de görmek mümkündür:
Giç Yidi Tamu ’dan Sekiz Uçmağ ’a kalma tâ
Tokuz Felek depe özün ‘On Yar ’a katıla.⁹⁸*

2.3.7. Cennete Razı Olmanın Vuslata Mâni Olarak Değerlendirilmesi

Sûfîlerin cennetle yetinmemelerinin bir diğer nedeni, cennete razı olmanın, marifetullah ve muhabbetullah yolundaki engelleri aşmalarına mâni olacağına inanmalarıdır. Örneğin Licâî demiştir ki:

Allah sana merhamet etsin, bil ki, -fâni menzil (dünya) bir yana- bütün çabayı, bekâ yurdunun hediyeleri üzerinde yoğunlaştırmak, yalnızca bir yön üzerinde takılıp kalmak ve (cennetteki süslü) odalara iştihak duymak bile edebi ve inbisatı engeller de sınırı aşmaya neden olur.⁹⁹

Yûnus Emre de cenneti ve tüm nimetlerini Hak ve Hakk’ın sevgisi için bir engel kabul eder:

*Gözüm seni görmegiçün elüm sana irmegiçün
Bugün cânum yolda koyam yarın seni bulmağ için
Bugün cânum yolda koyam yarın ‘tvâzın viresün*

96 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 3.

97 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Divânı*, 4.

98 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 642.

99 Çatak, *Abdurrahmân b. Yusuf el-Licâî'nin Kutbü'l-Ârifîn fi'l-'Akâidi ve't-Tasavvuf İsimli Eseri -Tercüme ve Tahlil-*, 104.

'Arz eyleme Uçmagunu hîç arzûm yok Uçmagiçün
Bana Uçmak neme gerek hergiz gönüm ana bakmaz
İş bu benim zârılıgum degül ahî bir bâgiçün.¹⁰⁰

Cennet veya cehennemde olmayı önemsememe düşüncesinin temelinde yatan bir diğer anlayış ise ahiret sevgisinin de Hakk'ın yüzünü görmeye bir perde olmasıdır. Bu düşünceyi Kemal Ümmî şöyle ortaya koyar:

Dünyâ vü âhiret sevisidür nikâb-ı Dost
Dîzâra girtu 'âşıkısan pes nikâbı ko.¹⁰¹

2.3.8. Asıl Hedefin Hak Teâlâ Oluşu Anlayışı

Sûfilerin cennet tasavvuru oluşturan temel düşüncelerden biri de nihai amaçlarının cennet değil Hakk'a vuslat olmasıdır. Mesela Yûnus Emre hedefinin ne bu dünya ne de ahiret olduğunu, asıl maksadının Dost'a vuslat olduğunu şöyle ifade eder:

Bu şârdan üç yol çıkar biri cennet biri nâr
Birisinün arzûsı maksûd dîdâra benzer.¹⁰²
N'ider 'âşık hânûmânı sensüz cihânı yâ cânı
İki cihân fidâ sana kimsene gümân dutmaya.¹⁰³

Yine Yûnus Emre, cennet arzusu ve cehennem tasasından kurtulduğunu ve sadece Hakk'ı istediğini ifade etmek üzere şöyle söyler:

Ne Tamu'da yir eyledüm
Ne Uçmak'da köşk bagladum
Senün için çok agladum
Bana seni gerek seni.¹⁰⁴
Cennet Cennet didükleri
Bir ev ile birkaç Hûrî
İsteyene virgil anı
Bana seni gerek seni.¹⁰⁵

100 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 191.

101 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 627.

102 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 56.

103 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 5.

104 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 312.

105 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 312.

Kemal Ümmî de âşîğın dünya ve ahireti feda ve terk etmesinin nedeninin sadece vuslat-ı ilahî arzusu olduğuna kânidir. Ona göre dünya kâfirlerin, ahiret ise müminlerin cennetidir. Bununla birlikte iş âşıklara gelince onların cenneti Hakk'ın yanında bulunmaktır:

*Dünye kâfir uçmagı'dır Âhiret mü'minlerin
Uçmag'ı 'âşıklarun dostdan yana uçmagıdır.¹⁰⁶*

Yine Kemal Ümmî, hedefinin Hakk'a yakınlık ve vuslat olduğunu zikrederek bu hedefe nail olmak için iki dünyadan da zühd etmenin gerekliliğine inanır:

*İki cihân hevesinden kesil Kemâl Ümmî
Dilerisen ki bulasın o Bir'e kurb u visâl.¹⁰⁷*

Bu bağlamda Yunus Emre Hakk'ın civarında olduktan sonra nerede ve ne hâlde bulunduğunu önemsemez:

*Birliğile bir olam birlik benümle bir ola
Geh dönem deryâ olam katre olam 'ummân olam
Gâh duzahda yanam Firavn'ıla Hâmân'ıla
Gâh Cennet'de varam Gilmân'ıla Rıdvân olam.¹⁰⁸*

2.3.9. Cennet Talebini İhlâsa Aykırı Görme Düşüncesi

Sûfiler ihlâsa büyük önem atfederler. İhlâsı sadece Allah'ın rızasına ermek maksadıyla ibadet etmek olarak tanımlayan sûfiler, ihlâssızlığın amelin değerini yok edeceğini hatta hadislerde buyurulduğu üzere gizli şirk olan riyâyâ kapı aralayacağını düşünürler. Bu anlamda yapılan ibadet ve tâatta, cenneti kazanma veya cehennemden kurtulmayı hedeflemeyi Hakk'ın rızasından başka bir amaç gütmek olarak nitelendirirler. Hâl böyle olunca cennet talebi veya cehennemden âzât olma isteği ihlâsa aykırı olarak görülür. Râbiatü'l-Adeviyye'nin “Ya Rabbi! Şayet cehennemden korktuğum için sana tâatte bulunuyorsam beni cehenneme koy. Cennete

106 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 451.

107 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 575.

108 Yunus Emre, *Yunus Emre Divânı*, 164.

ulaşma arzusuyla kulluk ediyorsam cennetinden beni mahrum bırak. Şayet sırf senin zâtın için ibadet ediyorsam o hâlde beni ezeli cemâlden ayırma!”¹⁰⁹ ifadeleriyle bu düşünceye güzel bir örnektir.

Kemal Ümmî mü'minin ibadetini Hakk'ın zât-ı pâki için ifâ etmesini salık verir. Ona göre ibadet cennet ümidi veya cehennem korkusuyla yapılmamalıdır. Sadece Allah rızası için yapılmalı, başka bir amaç güdülmemelidir. Başka bir amaç güdülse bu hâl onulmaz bir manevi hastalık olan riyaya götürür:

*Sen dahi Allah için kıl 'âşikisan tâ'atı
Ne kıl Uçmag'ın umup ne korhusıçün nârının
İ kişi kıl her işi lillah u fillah bî-ğaraz
Bir marazdur ol garaz kim halli yok düşvârının.¹¹⁰
Sakla dîn Bagdâdı içinde 'amel zenbîlini
Düşmesün cengine sermâyen riyâ 'ayyârınınun
Dem-be-dem suvarmayınca çeşme-i ihlâsıla
Yimişi bitmez 'ibâdet bâğınınun eşcârınınun.¹¹¹*

Kemal Ümmî'ye göre mü'min cennet için değil cennetin sahibi için ibadet etmelidir. Çünkü onun fazl u lütfunun yanında sekiz cennetin tamamı yüz bin denize kıyasla bir damlacıktan ibaret kalır:

*Ana tap i ehl-i temiz kim fazlı var yüz bin deniz
Bir katredür andan Sekiz Uçmak tolu hûr u kusûr.¹¹²
Yûnus Emre de aynı düşünceyi şöyle terennüm eder:
Tâ'at kılan uçmagıçün dîn tutmayan Tamu için
Ol ikiden fârig olur neye benzer bu işâret.¹¹³*

109 Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018), 143.

110 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 563.

111 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 563.

112 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*, 521.

113 Yûnus Emre, *Yûnus Emre Dîvânı*, 15.

2.3.10. İnsanın Cennetten Daha Değerli Olduğu Düşüncesi

Tasavvuf, malzemesi insan olan bir disiplindir. İnsanı olgunlaştırmayı, onu kötü huy ve düşüncelerden arındırmayı amaçlamaktadır.¹¹⁴ Tasavvufî düşüncede insan Hakk'ın esmasının mazharı olması bakımından çok değerlidir. İnsanın bu değeri onu cennete karşı zâhid olmaya yönlendirir. Bu düşüncede değerli olanın, kendisinden daha az değerli bir şeye talip olması doğru bulunmaz. Kemal Ümmî, insanın cennete razı olmasını kendi değerine yaptığı bir haksızlık olarak da görür. Tüm melekler insana hizmetçi iken insanın cenneti amaçlaması doğru değildir:

*Ne mâ'îlsîn 'aceb sen degme zişte
Çü kalmadı iren hûr-ı Behişt'e
N'îçün 'âdemî sen dîve kulstın
Ki hâdimdür sana cümle ferîşte.*¹¹⁵

Kemal Ümmî'ye göre ise cennet insanı talep ederken bir insanın cenneti talep etmesi ve ona razı olması da şaşılacak bir durumdur:

*Nîşe bu mekkâre-i murdâra müştâk olasın
Tâlibün hûr u kusûr u Cennet ü Rızvân'iken.*¹¹⁶

Sonuç

Tasavvuf ehli genel dinî kabullerle çelişik görülen bazı söylemleri yüzünden çeşitli suçlamalarla karşı karşıya kalmıştır. Cennet ve cehennemi hafife aldıkları veya önemsizleştirdikleri ithamı bunlardan biridir. Ancak dinî sınırlara hassasiyetle riayet eden sûfîlerin bizzat Kur'ân'da bildirilen bir dinî hususa aykırı hareket etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla biraz daha yakından incelendiğinde durumun böyle olmadığı görülecektir. Sûfîler ihlas arayışında cennet arzusu ve cehennem korkusundan ziyade sırf Allah'ın zâtı için kulluk etmeyi önemsemiştir. Onların ibadet ve taatte esas maksadı mükâfat talebi değil Allah'la yakınlık kurmaktır. Anadolu'da

114 Muhammed Ali Yıldız, *Osmanlı'nın Bilgeleri: Akşemseddin* (İstanbul: İlke Yayınevi, 2017), 109.

115 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 677.

116 Yavuzer, *Kemâl Ümmî Divânı İnceleme Metin*, 620.

oluşan tasavvufî anlayışın iki örneği olarak Yûnus Emre ve ondan bir asır sonra yaşamış olan Kemal Ümmî'nin de şiirlerinde benzer temalara rastlanır. Bu sûfî şairler şiirlerinde yer yer cennet arzusu veya cehenneme dair duydukları endişeden bahsetmiştir. Bunun daha üst mertebesi ise cennetle râzî olmamak ve cehennem korkusundan âzâde kalmaktır. Bu minvalde dile getirdikleri şiirlerde her şeyden önce cennet düşüncesini mâsivâ olarak değerlendirmiş, ona yönelmeyi Allah'tan uzaklaşmak saymışlardır. Kulun nihai hedefinin Allah Teâlâ olması gerektiği, karşılık beklentisiyle ibadet etmenin ihlâsa aykırı oluşu, cennetin Hakk'a yakınlık kurmanın önünde bir engel sayıldığı, insanın kendisinin cennetten daha değerli görüldüğü gibi temalar bu anlamda terennüm edilmiştir. Sonuç olarak her iki sûfî şâir de esasen cenneti arzulayıp cehenneme dair korku duyduklarını ifade etmiştir. Ancak bu mertebeye yetinmemiş ve cennet veya cehennemin anlamsızlaştığı bir boyuta yükselmeye çalışmışlardır.

Çıkar Çatışması	Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.
Conflict of Interest	The authors declared that there is no conflict of interest.
Finansal Destek	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.
Grant Support	He authors declared that this study has received no financial support.
Çalışmanın Tasarlanması Design of Study	AÇ (%60), AV (%40)
Veri Toplanması Data Acquisition	AÇ (%50), AV (%50)
Veri Analizi Data Analysis	AÇ (%60), AV (%40)
Makalenin Yazımı Writing up	AÇ (%60), AV (%40)
Makale Gönderimi ve Revizyonu Submission and Revision	AÇ (%50), AV (%50)

Kaynakça

- Aslan, Namık. "15. Yüzyıl Tekke Şairlerinden Kemâl Ümmî'nin Bir Destanı". *Millî Folklor* 5/34 (1997).
- Aziz Mahmûd Hüdâyî. *Dîvân-ı İllâhiyât*. haz. Mustafa Tatçı - Musa Yıldız. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2005.
- Balbaba, Sefa. *Kemal Ümmî Divanı Tenkitli Metin-İndeks*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Hickman, Bill. "Two 15th Century Ottoman Sufi Mysteries - An Historiographical Essay Part II: The Case of Ümmî Kemâl". *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 88 (2016), 39-66. <https://doi.org/10.18589/oa.586451>
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. nşr. Cemal Kurnaz - Mustafa Tatçı Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000.
- Ceyhan, Semih. "Zühd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/530-533. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çatak, Adem. *Abdurrahmân b. Yusuf el-Licâî'nin Kutbü'l-Ârifîn fi'l-'Akâidi ve't-Tasavvuf İsimli Eseri -Tercüme ve Tahlil-*. ed. Ahmet Vural. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2022.
- Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Yusuf, el-Licâî. *Kutbü'l-ârifîn fi'l-'akâidi ve't-tasavvuf*. thk. ed-Dibâcî Muhammed. Beyrut: Dâru Sâdır, 2001.
- İmam Gazzâlî. *İhyâ u ulûmî'd-dîn*. çev. Ali Arslan. 4 Cilt. İstanbul: Merve Yayınları, ts.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Tasavvuf İlmîne Dair: Kuşeyri Risalesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yay., 2012.
- Küçük, Hülya - Ceyhan, Semih. "Râbia el-Adeviyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 02 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rabia-el-adeviyye>
- Mekki, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali el-. *Kûtu'l-kulûb*. thk. Mahmud Radvânî. 3 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâş, 2001.
- Özköse, Kadir. "Şemseddin Sivâsî'nin Tasavvufî Tecrübesinde Rızâ-yı Bârî Düşüncesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2015).
- Sarıççek, Ramazan. "Menâkıb-ı Kemâl Ümmî ve Bolu". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 17 (2016), 283-348.
- Sarıççek, Ramazan. *Kemâl Ümmî, Hayatı, Sanatı ve Dîvânı İnceleme-Metin*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1997.
- Şen, Yasin. "Ümmî Kemâl Biyografisine ve Menkıbelerine Katkılar", *Kültür Evreni-Universe Culture* 39 (2020), 133.
- Tatçı, Mustafa. *Yûnus Emre Dîvânı*. İstanbul: H Yayınları, 2020.
- Ünver, İsmail. "Kemâl-i Ümmî". *Bolu İli Halk Edebiyatı Sempozyumu*. 21-28. Bolu: Bolu Kalkınma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1986.
- Vahit, Ali. "Kemâl Ümmî Hakkında". *Halk Bilgisi Haberleri* 3/31 (1933), 212-215.
- Yavuzer, Hayati. *Bolu Erenlerinden Kemâl Ümmî*. Ankara: Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2013.
- Yavuzer, Hayati. *Kemâl Ümmî Dîvânı İnceleme Metin*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Yıldız, Muhammed Ali. *Akşemseddin'de Allah, Kainat ve İnsan*. Ankara: Kalem Neşriyat, 2017.
- Yıldız, Muhammed Ali. *Osmanlı'nın Bilgeleri: Akşemseddin*. İstanbul: İlke Yayınevi, 2017.
- Yûnus Emre. *Yûnus Emre Dîvânı*. ed. Mustafa Tatçı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.